

ADLI TIP BİLİMLERİ VE İNSAN HAKLARI*

Prof.Dr. Nur Centel**

I. Giriş

Türkiye'nin insan hakları sorunu bugün artık dile getirilmekten çekinilmeyen bir gerçektir. Bu sorunun önemli bir boyutunu, insan hakları ihlallerinin, özellikle işkence ve kötü muamele bağlamında etkili biçimde önlenememesi oluşturmaktadır. Ceza muhakemesi sistemimizde bu konuda bilirkişilik yapmak görevinin Adli Tıp Kurumu ile adli tabiplere düşmesi ve suçluların ortaya çıkarılmasında başvurulup da “adli tıp bilimleri” olarak nitelendirilen çağdaş disiplinlerin hazırlık soruşturmasındaki etkili işlevi, “insan hakları”nın Adli Tıp Enstitüsü çatısı altında da irdelenmesini anlamlı kılmaktadır.

Burada, sınırlı çerçevede, önce insan hakları kavramı ile bu kavramın Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası belgelerde nasıl güvencelendiğine değinilecektir. Sonra işkence ele alınacak ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye'yi mahkum ettiği davalardan örnekler anlatılacaktır. Daha sonra hazırlık soruşturmalarında tespit edilen eksikliklerin belirtilmesi ise, adli tıp bilimlerinin insan hakları ihlallerini önlemedeki rolünü kendiliğinden ortaya koyacaktır. Çünkü, insan haklarına saygı gösterilmesi toplumun kültür ve eğitim düzeyi ile doğru orantılı olduğu kadar, ihlallerin azalması da suçluların tespit edilip cezalandırılması ve dolayısıyla cezanın genel önleme işlevinin etkili hale getirilmesiyle yakından bağlantılıdır.

II. İnsan Hakları-Sanık Hakları-Dürüst Yargılama

İnsan hakları, kişi özgürlüğünü ve onurunu güvence altına alan haklardır. İnsan haklarını tanımlamak kolay değildir. İnsan hakları, insanlığın belli bir aşamasında tanınması gereken ideal haklar bütünüdür. Bir tanıma göre, bu haklar, insanın insan olmak sıfatı ile sahip olduğu, hiç bir iktidarın tanınması ve korumasına bağlı olmayan, yani devlet ya da bir iktidar saygı göstermese

---

* 10.12.1998'de İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsünde verilen konferans metnidir.

** Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ceza ve Ceza Usul Hukuku Öğretim Üyesi.

bile varlığını devam ettiren, niteliklerini kaybetmeyen tüm haklardır. Bunlar, insanın doğasından kaynaklanan ve devlete kural olarak sadece saygı gösterme, karışmama görevini yükleyen, ancak bazen gerçekleşmesi için aktif davranışlarda bulunma yükümlülüğünü de getiren hak ve özgürlüklerdir.

Bir başka tanıma göre ise insan hakları, bireylerin birbirleriyle ve siyasal iktidarla ilişkilerinde kurallarla düzenlenmiş ayrıcalıklardır. Buna göre, insan hakkı, kişi ayrıcalıklarıdır. Bu ayrıcalıkları kurallar düzenler, kuralları koyan ise siyasal iktidardır. Yani bu haklar gerçekte iktidardan kaynaklanmaktadır ve iktidarı sınırlandırmaktadır. Bu hakların varlığını sürdürebilmesi için, bunların devletin yönetim felsefesinin temeli haline gelmesi, kurumsallaşması gerekir. Kurumsallaşma, insan haklarının vazgeçilmezliğine herkesin inanması ve bunun devletin temel unsuru haline getirilmesidir.

İnsan hak ve özgürlükleri olarak sözleşmelerde sayılan ve üç kuşak halinde sınıflandırılan haklar şunlardır: Yaşama hakkı, kişi özgürlüğü ve güvenliği, işkence-gayriinsanî-onur kırıcı muamele yapılmaması, kanun önünde eşitlik, mahkemelere başvurma, keyfi tutuklanmama-gözaltına alınmama, savunma hakkı, bağımsız ve tarafsız mahkemelerde yargılanma hakkı, kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesine uyulması, özel yaşam-aile-konut-haberleşme dokunulmazlıkları, seyahat özgürlüğü, iltica-vatandaşlık-evlenme-din seçme-mülkiyet hakları, düşünce özgürlüğü, çalışma-dinlenme-sosyal güvenlik hakları, eğitim hakkı, barış hakkı, çevre hakkı, gelişme hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı.

Bunlar arasında bugün bizi ilgilendiren, devletin yargılama işlevi dolayısıyla ve kişilere suç isnadı halinde ortaya çıkan hak ve özgürlüklerdir. Bunların tümü aynı zamanda “dürüst yargılama kuralları” olarak da nitelendirilmektedir.

Dürüst yargılama, insan hakları ile sanığın ve mağdurun hakları ihlal edilmeksizin yapılan yargılamadır. Ceza muhakemesi hukukunun çağdaş ilkelerinin tümü, sanık açısından bakıldığında onun hakları olmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m.6'ya göre, bu hakların başlıcaları, bağımsız ve tarafsız mahkemede yargılanma, makul sürede yargılanma, aleni yargılanma, iddia ve savunmanın karşılıklı olması, isnadı öğrenme, savunma hakkına sahip olma ve kesin hükme kadar masum sayılmadır.

III. İnsan Haklarının Güvencelenmesi

İnsan hakları, 10 Aralık 1948'den bu yana uluslararası düzeyde güveneye kavuşturulmak istenmekte ve bu konuda teorik temeller, uygulama yöntemleri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Günümüzde insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ülkelerin iç sorunu olmaktan çıkmış, uluslara-

rası bir nitelik kazanmıştır. Güvencenin tek başına, ulusal düzeyde gerçekleştirilmesinin zorluğu, devletleri birlikte hareket etmeye yöneltmiş, bunun sonucunda çeşitli sözleşmeler ve uluslararası yargı kurumları oluşturulmuştur.

Türkiye insan haklarının güvencelenmesini öngören çeşitli sözleşmelere taraf olmuştur. Anayasa uyarınca, usulüne göre yürürlüğe konuldukları için bu sözleşmeler kanun hükmündedir ve haklarında anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurulamaz (Ay m.90/son). İlgili sözleşmeler şunlardır:

1) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi

10 Aralık 1948 tarihli birleşmiş milletler insan hakları evrensel bildirisi, insan haklarının ilk uluslararası temel kaynaklarından birisidir¹. 30 maddeden oluşan bu bildiri, yaşama, özgürlük ve güvenlik haklarını güvenceledikten sonra (m.3), hiç kimsenin işkenceye, zalimane, gayriinsanî, haysiyet kırıcı cezalara veya muamelelere tabi tutulamayacağını belirtmektedir (m.5). İnsan hakları kapsamında olan sanık hakları da bu bildiriye ayrıntılı biçimde ifadesini bulmuştur (m.7 vd.).

Bildirinin amacı, ülkelerin, öğretim ve eğitim yoluyla insan haklarına ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, bu hakların fiilen tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya gayret etmelerini gerçekleştirmektir.

2) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa konseyince hazırlanan ve Türkiye'nin 1954'de onayladığı² bu sözleşme 66 maddeden oluşmaktadır. Bu sözleşmede, Birleşmiş milletler insan hakları bildirisinde olduğu gibi, insan hak ve hürriyetleri güvencelenmiş, sanık hakları daha ayrıntılı biçimde ele alınmıştır (m.5-6).

Avrupa insan hakları sözleşmesinde de işkence yasağı açıkça ifade edilmiştir (m.3).Öte yandan, Avrupa insan hakları sözleşmesi, sözleşmeciler devletlere mensup bireylere sözleşmenin kapsamına giren hak ve özgürlüklerin güvencelenmesini öngörmekle yetinmemiş, bir de uluslararası yargı denetimi mekanizması kurmuştur. Şu anda tek aşamalı yargı yerine dönüşme sürecinde olan Strazburg'daki insan hakları komisyonu ile insan hakları divanı bu sözleşme çerçevesinde kurulmuştur (m.19 vd.).

Sözleşmenin yarattığı sistem, devletlerden başka, bireyleri de uluslararası hukukta (ilk kez) hak sahibi kılmıştır. Şöyle ki, sözleşmeyle güvence

¹ Resmi Gazete 27.5.1949 No.7217.

² Resmi Gazete 19.3.1954 No.8662.

altına alınan bir hak ya da özgürlüğün, sözleşmeci devlet tarafından çiğnenmesi durumunda mağdur olan birey, iç hukuk yollarını tükettikten sonra, o devleti insan hakları mahkemesine şikayet edebilir (bireysel başvuru hakkı). Bu mekanizma 45 yıldan bu yana işlemekte ve kendi içtihatlarını oluşturmuş bulunmaktadır. Bu sistem 1987'den beri Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü, bu tarihten itibaren Türkiye de, 1954'de imzaladığı 1950 tarihli sözleşmenin bireysel başvuruya ilişkin hükmünü (Divanın zorunlu yargı yetkisini ise 1990'da) tanımıştır.

3) İşkence ve Diğer Zalimane, Gayriinsanî veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi

1975 tarihli 33 maddelik bu sözleşme, Türkiye tarafından 1988'de onaylanmış ve yürürlüğe konulmuştur³.

Sözleşmenin özelliği, işkencenin tanımını vermesi (m.1) ve işkenceye tabi tutulma tehlikesi bulunduğu kanaatini uyandıran hallerde kişinin başka ülkeye geri verilmesini yasaklamasıdır (m.3).

Sözleşme, taraf devletleri, işkenceyi önlemekle (m.2), yasaları uygulama durumunda bulunan kişileri, işkencenin yasaklanması konusunda eğitime ve bilgi vermekle (m.11), işkence iddialarının soruşturulmasını sağlamakla (m.12) yükümlü kılmaktadır.

İşkence altında tespit edilen ifade, işkence yapmakla suçlanan kişi aleyhine delil olarak kullanılma dışında, herhangi bir soruşturmada delil olarak kullanılamayacaktır (m.15).

Taraf devletler, işkence derecesine varmayan diğer zalimane, gayriinsanî veya küçültücü muamele veya ceza gibi fiillerin, bir kamu görevlisi tarafından veya onun teşviki, açık ya da örtülü onayı ile veya resmi sıfatıyla hareket eden bir başka kişi tarafından işlenmesini de önleyeceklerdir (m.16).

Sözleşme ayrıca, uluslararası bir denetim mekanizması olarak "işkencenin önlenmesi komitesi" kurulmasını öngörmektedir (m.17 vd.). Komite, bir taraf ülkede sistematik işkence uygulandığı konusunda inandırıcı bilgi aldığı anda, gizli soruşturma yaparak rapor hazırlayacaktır. Soruşturma çerçevesinde ilgili devletin ziyaret edilmesi de mümkündür (m.20).

Komite on uzmandan oluşmaktadır. Bu uzmanlar, taraf devletlerce, hakça coğrafi dağılım ile hukuki deneyimi olan kişilerin komiteye katılımının yararı göz önünde tutularak iki sene için seçilmektedir (m.17, 18).

---

³ Resmi Gazete 29.4.1988 No.19799.

4) İşkencenin ve Gayriinsanî ya da Küçültücü Ceza veya Muamelenin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi

1987 Tarihli 23 maddelik bu sözleşme Türkiye tarafından 1988'de onaylanmış ve yürürlüğe konulmuştur⁴.

Bu sözleşme, tanım vermemekle birlikte, kötü davranış ve küçültücü cezaları yasaklamış ve bir denetim sistemi kurmuştur. Denetim, sözleşmeyle kurulan "komite" tarafından gerçekleştirilecektir (m.1). Komitenin görevi, gerekli gördüğü hallerde, dilediği yerlere ziyaretler düzenleyip sözleşmeye aykırılıkları yerinde denetlemek ve kötü muameleyle karşı karşıya kalan kişilerin işkence ve insanlık dışı davranış veya cezalardan korunması konusunda tedbirler önermektir (m.9 vd.).

Komite tarafların sayısına eşit sayıda üyeden oluşmaktadır. Üyeler, Avrupa konseyi parlamenter meclisi bürosu tarafından hazırlanacak isim listesinden Avrupa konseyi bakanlar komitesi tarafından mutlak çoğunlukla, dört yıl için seçilmektedir. Tarafların, meclisteki heyetlerinin en az ikisi kendi vatandaşı olan üç aday gösterme yetkisi vardır (m.4, 5). Ülkelere ziyaret, en az iki komite üyesi tarafından yapılmaktadır (m.7).

IV. İşkence Yasağı

İşkence yasağına uluslararası sözleşmelerde yer verildiği gibi; Anayasa'da da (m.17) değinilmiştir. Türk Ceza Kanununda işkence suç olarak düzenlenmiştir (m.243). Burada işkenceye karşı birleşmiş milletler sözleşmesine göre işkencenin ne olduğu ve insan hakları mahkemesinin işkenceye bakış açısı ele alınacak ve ayrıca işkenceyi önleme komitesinin Türkiye raporundan söz edilecektir.

1) Tanım

İşkence yapmak suçtur. Hiç bir amaç işkenceye başvurulmasını haklı gösteremez. Ceza muhakemesinde sanığın susma hakkı vardır. İfade tespitine veya sorguya başlarken önce kişiye ne ile suçlandığı bildirilerek, bu konuda cevap vermek isteyip istemediğinin sorulması gerekir (CMUK m.135/1). Yani şüpheli veya sanık, konuşmak mecburiyetinde değildir. Bunun aksini kabul etmek, işkenceye izin vermek anlamına gelir.

İşkenceye karşı 1975 tarihli birleşmiş milletler sözleşmesine göre işkence, bir insana, kendisinin veya başkasının işlediği ya da işlediğinden şüphe edilen bir fiil nedeniyle, cezalandırılması amacıyla bilgi veya itiraf elde etmek için veya başka bir nedenle, bir kamu görevlisi veya bu sıfatla

⁴ Resmi Gazete 26.2.1988 No.19737.

hareket eden bir başka kişi ya da bunların teşviki veya rızası veya onayıyla üçüncü bir kişi tarafından uygulanan fiziki veya manevi ağır acı veya ıstırap veren bir fiildir. Bu kavram, yasal müeyyidelerin uygulanmasından doğan, cezanın doğasında olan veya arızı olarak meydana gelen acı ve ıstırapı içermez.

İşkencenin sözleşmedeki tanımı, Türk Ceza Kanununda düzenlenmiş olan işkence suçuna oranla daha geniş kapsamlıdır. Sözleşmenin kanun hükmünde olması nedeniyle (Ay m.90/son), Türk Ceza Kanunundaki tanımın örtülü olarak değiştirildiği kabul edilmelidir⁵.

İşkence tehlikesi, kişinin başka ülkeye geri verilmemesi nedenidir. Bunu takdirde o ülkede insan hakları ihlallerinin bulunup bulunmadığı göz önünde tutulacaktır.

Sözleşmedeki tanıma göre işkence suçunun mağduru, sanık veya henüz sanık sıfatını almamış bir kişi olabilir.

Suçun faili, bir kamu görevlisi veya bu sıfatla hareket eden kişi veya bunların teşviki, rızası ya da onayı ile fiili işleyen diğer kişidir.

Suçun oluşması için, fiziki veya manevi ağır acı veya ıstırap veren fiiller uygulanması gerekir. İşkence derecesine varmayan diğer zalimane, gayriinsanî veya küçültücü muamele veya eza gibi fiiller yapılması da yastaktır. Fail, mağdurun kendisinin veya başkasının işlediği veya işlediğinden kuşku duyulan bir fiil sebebiyle cezalandırılması için bilgi veya itiraf elde etmek amacıyla veya ayırım gözetin herhangi bir nedenle hareket etmelidir.

2) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin İşkence Konusundaki İçtihatları

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin işkence konusundaki içtihatları şu doğrultudadır:

Mahkemeye göre, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, "hiç kimse işkenceye, gayriinsanî yahut haysiyet kırıcı cezaya veya muameleye tabi tutulamaz" (m.3) demekle mutlak bir yasak koymuş, buna hiç bir istisna getirilmesine izin vermemiştir. Hükmün amacı, bireyin beden bütünlüğünü ve kişilik onurunu mutlak surette korumaktır.

Sözleşmenin 3.maddesinde üç basamak vardır: İşkence, insanlık dışı muamele ve onur kırıcı muamele. Bunların belli bir ağırlıkta olması gerekir. Bunlar arasında nitelik değil, yoğunluk farkı vardır. Her işkence insanlık dışı

---

⁵ Türk hukukunda işkence suçunu düzenleyen TCK m.243, (konferans tarihinden sonra) 26.8.1999 gün ve 4449 sayılı yasayla değiştirilmiştir.

ve onur kırıcı olmakla birlikte, her onur kırıcı muamele işkence yahut insanlık dışı muamele olmayabilir. Bu konuda varlığı aranan en az yoğunluk eşiği, her somut olayın özel şartlarına göre (yaş, cinsiyet, sağlık durumu, muamelelenin süresi, ortam, kişideki fiziki veya manevi etkisi) değişkendir.

Yine Divana göre, “onur kırıcı muamele veya ceza, bireyi başkalarının veya kendisinin gözünde küçük düşüren muameledir”. Örneğin, genç suçlulara uygulanan dayak cezası, suçla mücadeledeki olumlu etkisine rağmen onur kırıcıdır. İşlediği bir suç nedeniyle bireye uygulanan ceza (özü itibarıyla 3.maddeye doğrudan doğruya aykırı düşen dayak, teşhir, sürgün dışında) zaten tanımı ve özü itibarıyla bir ölçüde onur kırıcı ve kişiye sıkıntı verici nitelikte olduğundan, 3.maddeye aykırı sayılmaz. Bu gibi durumlarda ancak cezanın yerine getirilme biçimi ve koşulları bakımından 3.maddeye aykırılık söz konusu olabilir

İşkence ile insanlık dışı muamele arasındaki fark, bir ağırlık ve yoğunluk farkıdır. İrlanda/İngiltere davasında Divan “beş teknik” uygulanarak yapılan sorgulamayı, birey üstündeki etkisine bakarak, işkence değil, fakat insanlık dışı muamele olarak nitelemiştir. Divana göre uygulanan teknikler (saniğin dikey şekilde duvara dayanmış olarak uzun süre ayakta tutulması, sorgulama dışındaki sürede başına koyu renk torba geçirilmesi, sorgu öncesinde kuvvetli düdük sesi altında tutulması, uyumasına engel olunması ve yiyecek içecek kısıtlaması) buna maruz kalan kişilerde gerçek bir hasara neden olmasa bile, kendilerine önemli ölçüde maddi ve manevi acı vermiştir. Komisyon ise, beş teknik uygulamasının işkence olduğu kanaatindedir.

Yasak davranışların mutlaka maddi kuvvet ve şiddet içermesi gerekmez. Bu kavramlar, her türlü manevi ıstırapı da kapsar. Örneğin, Divan, bir ölüm cezası hükümlüsünün bu ceza yerine getirilinceye kadar 6-8 sene gibi uzun süre cezaevinin özel kısmı olan “ölüm koridoru”nda devamlı artan bir kaygı, korku ve gerilim içinde bekletilmesini insanlık dışı bir muamele olarak görmüştür. Böyle bir riskle karşı karşıya bulunan kişinin sözleşmeye taraf bir devlet tarafından, sözleşmeye taraf olmayan bir devlete geri verilmesinde de, geri veren devlet açısından 3.maddeyi ihlal söz konusu olacaktır.

Komisyon, birey üzerinde yapılan bilimsel denemelerin, disiplin cezalarının, ceza ve tutukevlerinde uygulanan hücre hapsinin, zincire vurulmanın, yaşam koşullarının kasten kötüleştirilmesinin ve psikiyatri kliniklerinde rastlanan bazı uygulamaların 3.maddeyi ihlal ettiği sonucuna varmıştır.

Renk, ırk veya dine dayanan bir ayırım da, duruma göre onur kırıcı bir muamele oluşturabilir.

Öte yandan yine Divana göre, resmi görevlilerin yerleşmiş yönetsel uygulama oluşturmayan istisnai nitelikteki kötü muameleleri devlete yüklenemez. 3.maddedeki yasaktan devleti sorumlu tutabilmek için, bu tür davranışların bir bütün ya da bir sistem oluşturacak biçimde birbiriyle bağlantılı olarak tekrarlanması ve bir tür geleneksel ve alışılmış duruma gelmiş bulunması ve üst konumundakilerin de bunları önlemek için hiçbir girişimde bulunmayıp, uygulamaya bile bile göz yummuş olması gerekir. Bu maddenin uygulanmasında ispat yükümlülüğünün taraflardan herhangi birine düşmediği, dava dosyasında mevcut bilgi ve unsurların divan tarafından değerlendirilerek bir sonuca varılacağı da, kabul edilen ilkelerdendir.

3) Komite Raporu

“İşkence, İnsanlık dışı ve Onur Kırıcı Ceza ve Muamelelerin Önlenmesine İlişkin Avrupa Komitesi” (CPT) 6.12.1996 tarihli Türkiye raporunda şunları belirtmektedir:

Türkiye’de Emniyetçe gözaltına alınan kişilere işkence ve benzeri ağır kötü muamele yapılması yaygındır. Komitenin 1994 yılındaki ziyaretinden sonra, bunları önlemek için Türk makamlarınca çok sayıda karar ve genelge yayınlanmış, ayrıca insan hakları eğitimi ve yetiştirme programları düzenlenmiştir. Ancak yine de işkencelerin devam ettiği yolunda 1996 ziyaretinde açık kanıtlar elde edilmiştir.

Şöyle ki, bu ziyarette, heyetteki adli tabiplerce dört kadın ve üç erkek tutuklu muayene edilmiştir. Bu kişiler İstanbul Emniyet Müdürlüğü’nün Terörle Mücadele Şubesinde bir süre gözaltında kaldıktan sonra Sakarya Tutukevine gönderilmiştir. Bu kişilerin kollarından bağlı olarak uzun süre askıda kaldıkları iddia edilmiş ve gerçekten iddiaları doğrulayacak biçimde, vücutlarının üst organlarında, askı izleri, bileklerinde ezilme ve enfeksiyon tespit edilmiştir. Muayene edilenlerden ikisi artık düzelmeyecek biçimde iki kolunun kullanma yeteneğini kaybetmiştir.

Ayrıca, İstanbul Emniyet Müdürlüğü B binasında, elektrik şoku uygulamasını kolaylaştırma imkanı sağlayacak bir alet ve kollardan asmada kullanılacak bir malzeme bulunmuştur.

Tüm bunlar, gözaltına alınanlara kötü muamelede bulunulmayacağı güvencesinin işletilmediğini, genelgelerin ve tüm mevzuatın uygulanmadığını göstermektedir. Oysa devlet, kurallara uyulmasını sağlamak zorundadır. Ek genelgeler göndermek yetmez, güvenlik güçlerinin faaliyetleri etkili bir biçimde denetlenmelidir.

Türkiye’de adli tabipler tarafından yapılan muayeneler de kötü muameleye karşı güvence oluşturmamaktadır. Adli tabiplerin hukuki ve fiili bağımı-

sızlığı sağlanmalı, uzmanlık eğitimi verilmelidir. Mevcut sistem, işkence ve kötü muamele ile mücadeleyi daha zor hale getirecek bir sistemdir. Sağlık Bakanlığının bu konuda hazırlayıp gönderdiği genelgelere adli tabiplerin uymadıkları tespit edilmiştir.

Yine Komite raporuna göre çok sayıda tutuklu, kötü muamele gördüklerini savcı önünde söylediklerini, ancak en küçük bir ilgi görmediklerini ileri sürmüşlerdir. Devlet Güvenlik Mahkemelerinde gözaltı süresinin kısaltılması ve avukatla görüşme olanağının sağlanması, işkence ve kötü muameleye karşı bir güvence teşkil edecektir.

V. Türkiye'nin Taraf Olduğu Davalar

Ocak 1998 tarihi itibarıyla Türkiye aleyhine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvuru sayısı 1800'dür. Bunlardan 358'i köy yakma ve boşaltmaya, 179'u işkenceye, 86'sı kayıp kişiler ve faili meçhul olaylara ilişkindir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde Türkiye'nin taraf olduğu bazı davaları burada kısaca gözden geçirmek, Mahkemenin hangi nedenlerle sözleşme hükümlerinin ihlal edildiğini kabul ettiğini öğrenmemize yarayacaktır.

1) Akdivar Davası (16.7.1996 tarihli karar)

Diyarbakır'ın Dicle ilçesine bağlı Kelekçi köyü halkı PKK'nın saldırısına uğramış, üç kişi öldürülmüş, üç kişi yaralanmıştır. Bir kaç ay sonra komşu köyde jandarma karakolu tahrip edilerek bir jandarma eri öldürülmüş ve sekizi de yaralanmıştır. Güvenlik güçleri bölgede terörist arama faaliyetine başlamış ve iddiaya göre jandarmalar Kelekçi köyüne saldırarak aralarında şikayetçilerinkilerin de bulunduğu dokuz evi yakmış ve tüm köyü boşaltmışlardır.

Türk hükümeti savunmasında bu iddiaları reddederek, PKK'nın köyü yaktığını, güvenlik güçlerinin söz konusu evlerde sadece arama yaptığını ve 10 Kasım 1992'den sonra tek bir askerin bile köye girmediğini söylemiştir.

Bu olayda Komisyonun eleştirisi, Türk makamlarının olay tarihinde ve daha sonra hiç bir ciddi soruşturma yapmadıklarına ilişkindir. 29 Kasım 1993'de Jandarma, Kelekçi köyündeki olaylar hakkında bir rapor tutmuştur. Ancak DGM'ye sunulan bu rapor üzerine savcılık hiç bir soruşturma başlatmamıştır. Evleri yıkılan köylülerin zararlarının nasıl karşılanacağı konusunda da hiç bir makam yol göstermemiştir. Kaymakama verilen dilekçeler cevapsız kalmıştır. Komisyonun tespitlerine göre, ancak Avrupa İnsan Hakları Komisyonuna başvurulduktan sonra, Aralık 1994 tarihi itibarıyla soruşturma başlatılmış ve köylüler, neden Komisyona başvurdukları konusunda sorguya çekilmişlerdir. Bu durumda Komisyon, evlerin güvenlik güçleri tarafından yakıldığı sonucuna vararak dosyayı Divana göndermiş, köyün

zorla tahliye ettirildiği konusunda ise yeterli delil bulunmadığını kabul etmiştir.

Olayın Divanda görüşülmesi sırasında Türk hükümetince yapılan iç hukuk yollarının tüketilmediği itirazı kabul görmemiştir. Divan, bu olayda hiç bir tarafsız soruşturma yapılmadığı, delil toplanmadığı gerekçesiyle, iç hukuk yollarının yetersiz ve etkisiz olduğunu, dolayısıyla bundan vazgeçilebileceğini kabul etmiştir.

Sonuçta, sözleşmenin ihlal edildiği, evlerin yakılmasından güvenlik güçlerinin sorumlu olduğu kabul edilerek Türkiye'nin şikayetçilere tazminat ödemesine karar verilmiştir.

2) Menteş Davası (28.11.1997 tarihli karar)

Bingöl Genç nahiyesi Saggöze (Riz) köyünde Haziran 1993'de güvenlik güçleri tarafından ev yakılması olayı şikayet edilmiştir. Köylüler, kendilerine, teröristlere yardım ettikleri için ceza olarak evlerinin yakılacağı söylenildiğini ileri sürmektedirler. İddiaya göre, köyün bir kısmını, operasyon biterken gelen bir Albay yanmaktan kurtarmıştır. Köylüler, savcılığa başvurmuşlar, ancak Genç savcılığı dava açmama kararı almıştır.

Bu olayda Komisyonun eleştirdiği husus, şikayet ile savcılığın böyle bir olayın gerçekleşmediğine ilişkin kararı vermesinin arasındaki sürenin sadece iki hafta olmasıdır. Komisyona göre, Saggöze köyü ile çevresindeki mezralarda olayla ilgili ulusal düzeyde hiç bir ayrıntılı araştırma yapılmamıştır.

Hükümet iddiaların uydurma olduğu, içi hukuk yollarının tüketilmediği itirazında bulunmuşsa da, bunlar kabul edilmemiş ve sonuçta sözleşmenin ihlal edildiğine, Türkiye'nin şikayetçilere tazminat ödemesine karar verilmiştir.

3) Aksoy Davası (18.12.1996 tarihli karar)

Bu olayda Z.A. Mardin Kızıltepe ilçesinde 24 Kasım 1992'de polis tarafından gözaltına alındığını ve 14 gün işkenceye uğradığını iddia etmiştir. Bu arada doktora gitmek istemiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. 8 Aralık 1992'de adli tabip tarafından muayene edilmiş ve hakkında darp ve cebir izine rastlanmadığına dair tek cümlelik bir rapor hazırlanmıştır. 10 Aralık 1992'de serbest bırakılan Z.A. Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi hastanesine kabul edilmiş, kendisine çift taraflı kol felci teşhisi konulmuştur.

Z.A. ile birlikte gözaltına alınan diğer 11 kişi hakkında dava açılmış, ancak Z.A.hakkında 21.12.1992'de takipsizlik kararı verilmiştir. Komisyona göre, Z.A.nın kötü muamele gördüğü iddiası hakkında Türk mahkemelerinde hukuki veya cezai hiç bir soruşturma yapılmamıştır. Z.A. 20 Mayıs 1993'de

İnsan Hakları Mahkemesine başvurduktan sonra, başvurusunu geri alması için ölümle tehdit edilmiş ve 14 Nisan 1994'deki son tehditten iki gün sonra 16 Nisan 1994'de vurularak öldürülmüştür. Türk hükümeti Z.A.nın öldürülmesinin PKK'nın iç hesaplaşması olduğunu belirtmiştir. Z.A.öldürüldükten sonra şikayeti temsilcisi takip etmiştir.

Hükümet şikayetçinin iç hukuk yollarını tüketmediği itirazını yapmış, ancak Komisyon, gözaltında kötü muamele yapıldığı konusunda hiç bir ipucu ele geçirilemediğinden, savcılığa şikayetin anlamsız olacağını kabul etmiştir.

Şikayetçi, devlet yetkililerinin işkenceyi reddetme politikası güttüklerini ve mağdurların tazminat alması ile sorumluların yargı önüne getirilmesini zorlaştırdıklarını söylemiştir. Örneğin, işkence iddiasında, yaraların gerçek niteliğini gösteren adli tıp raporu almanın imkansız olduğu, çünkü adli tıp kurumu hekimlerinin baskı altında bulunduğu, tehdit edildikleri iddia edilmiştir. Ayrıca, soruşturmalar önyargılı ve etkisiz yürütüldüğünden, şikayetçi iç hukuk yollarını tüketmemiştir. Buna rağmen şikayetçi savcılığa başvurarak işkence gördüğünü söylemiştir. Zaten şikayetçinin ellerini doğru düzgün kullanamadığını savcılık da görmüştür. Buna rağmen savcılığın hiç bir soruşturma yapmamış olması, ceza davası açmaya mahal görmediği anlamına gelmektedir. Oysa şikayetçi, sorgulamada gözlerinin bağlandığını, bunun yönünü kaybetmesi sonucunu doğurduğunu, kollarının arkadan bağlanarak asıldığını (filistin askısı), elektrik şoku verildiğini ve bu durumun üzerine su atılarak şiddetlendirildiğini, tokat, dayak ve sözle tacize maruz kaldığını iddia etmektedir.

Komisyon şikayetçinin gözaltında kötü muameleye maruz kaldığı görüşündedir. Ancak, savcılık kötü muamele hakkında hiç bir bilgi toplama işlemine girişmemiştir. Komisyona göre, bu koşullar altında iç hukuk yollarının tüketilmesi yükümlülüğü aranamaz.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, olayda işkence bulunduğunu kabul etmiştir. Mahkemeye göre, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesinden alınan raporda iki taraflı kol felci teşhisi konulmuş olması, filistin askısına alınmanın belirtisidir. Yine Mahkemeye göre, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, organize terör ve suç gibi savaşılmaması son derece zor olan durumlarda bile işkenceyi, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya cezayı kesin bir dille yasaklamıştır. Sözleşmede ve protokollerde işkence yasağına istisna getirilebileceğine dair hüküm yoktur.

Sonuçta, olayda sözleşmenin ihlal edildiğine ve Türkiye'nin şikayetçi tarafta tazminat ödemesine karar verilmiştir.

4) Aydın Davası (25.9.1997 tarihli karar)

Bu olayda iddiaya göre 17 yaşındaki mağdure 29 Haziran 1993'de babası ve yengesi ile birlikte Derik Jandarma Karakoluna götürülmüş, burada gözleri bağlı kalmış, dövülmüş, çıtırçıtır soyulmuş, bir tekerleğe bağlanmış ve üzerine tazyikli su sıkılmıştır. Daha sonra tecavüze uğramış ve 2 Temmuz 1993'de salıverilmiştir. 8 Temmuz 1993'de mağdure Derik savcılığına başvurmuş, şikayette bulunmuş, savcı ifade almış ve devlet hastanesine göndermiştir. Aynı gün şikayetçilerden her biri hakkında rapor verilmiştir. 9 Temmuz ve 17 temmuzda yeni raporlar düzenlenmiştir. Savcılığın sorusu üzerine jandarma, ilgilinin hiç bir zaman gözaltına alınmadığını bildirmiş, savcı da Mardin il idare komisyonuna, şikayeti destekleyecek hiç bir delil bulunmadığını iletmıştır.

Mağdure insan hakları mahkemesine başvurmuş, 28. Kasım 1994 de başvurusu kabul edilmiştir.

Mahkeme, komisyonun konuya ilişkin araştırmalarına göre olayın iddia edildiği gibi cereyan ettiğine kanaat getirmiş ve işkence yasağına ilişkin maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır.

Mahkemenin eleştirdiği hususlar şunlardır: Ulusal makamlar etkili bir soruşturma açtırmamışlar ve olayda işkence yapılıp yapılmadığı, mağdurenin tecavüze uğrayıp uğramadığı konularında yeterli araştırma yapmamışlardır. Savcı görgü tanığı dinlememiş, aile üyelerinin jandarma karakolunda tutulup tutulmadığını araştırmamış, Jandarma görevlilerinin gözaltı söz konusu olmadığı şeklindeki beyanlarıyla yetinmiştir.

Öte yandan, Mahkeme, tıbbi muayenenin ciddi biçimde yapılmadığı, sadece mağdurenin bekaretini kaybedip etmediğinin belirlenmesi amaçlanarak, tıbbi muayenede tecavüz konusunun araştırılmadığı eleştirisinde bulunmuştur.

Sonuçta, sözleşmenin ihlal edildiğine ve Türkiye'nin şikayetçiye tazminat ödemesine karar verilmiştir.

5) Sur Davası (17.9.1997 tarihli dostane çözüm kararı)

Dostane çözümle sonuçlanan Sur/Türkiye davasında kuyumcu çırağı A.Sur, bir müşterinin bıraktığı hurda altını eritip kütük haline getirmekle görevlendirildiği sırada bu altına bakır ekleyerek değerini düşürmek suretiyle emniyeti suiistimalden 11 Mayıs 1992'de gözaltına alınmıştır. 12 Mayıs'ta savcılığa gönderilmiş, 13 Mayıs'ta savcılığa başvurarak, gözaltında iken kendisini sopayla ve yumrukla dövdüklerini, el ve ayaklarına elektrik vererek kötü muamele ve işkencede bulduklarını söylemiştir. 15 Mayıs'ta Adli Tıp Kurumuna sevk edilen A.Sur'un husyelerinin iki yanında morluk ve

ödem, ellerinin iç kısmında kızartı bulunduğu ve bu yüzden beş gün iş ve gücünden kalacak şekilde yaralandığına ilişkin rapor verilmiştir. 29 Mayıs'ta savcılık, şikayetçinin sanıkları tanıyamaması nedeniyle takipsizlik kararı vermiştir. Takipsizlik kararına itiraz da reddedilince Sur, İnsan Hakları Mahkemesine başvurmuştur. Bu başvurudan sonra Adalet Bakanlığı 11 Nisan 1994'de yazılı emirle itiraz üzerine en yakın ağır ceza mahkemesi başkanlığınca verilen kararı bozmuş ve emniyet görevlileri hakkında kamu davası açılmıştır. Sur'un 100 milyon lira manevi tazminat da istediği bu davada polis memurları delil yetersizliğinden beraat etmiş ve karar onaylanmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesindeki yargılamada ise Türk hükümeti dostane çözüm yolunu işleterek, başvuru sahibine yüz bin Fransız Frankı tazminat, avukatına ise on beş bin Frank ücret ödemeyi taahhüt etmiştir.

6) Kararların Değerlendirilmesi

Türkiye'nin taraf olduğu davalara ilişkin kararlarda dikkati çeken ilk husus, İnsan Hakları Mahkemesinin iç hukuk yolları tüketilmediği halde şikayetleri kabul etmesidir. Bu mahkemenin yargı yetkisi ikincil nitelikte olduğu, kural olarak önce iç hukuktaki başvuru yollarına gidilmesi gerektiği halde, Mahkeme, Akdivar davasında "olaya özgülüğünü" vurguladığı bu istisnayı diğer kararlarında da işletmiştir. Buna gerekçe olarak da soruşturma makamlarının tutumları gösterilmektedir. Bu durumun devam etmesi, bir çok davada İnsan Hakları Mahkemesinin asli yargı yeri niteliğini alarak, Türk mahkemelerinin yerine geçmesi sonucunu doğuracaktır.

Kararlarda dikkati çeken ikinci husus ise, iç hukuk yollarının yapılan haksızlığı gidermeye elverişli olmadığı, yetkili makamların gerekli soruşturma işlemlerini yapmadıklarının, ancak İnsan Hakları Mahkemesine başvurudan sonra harekete geçtiklerinin tekrarlanmasıdır.

Örneğin, Akdivar davasında hiç bir makamın şikayetleri ciddiye almadığı, yetkili makamın hangisi olduğunu göstermediği ve tarafsız soruşturma yapılarak delil toplanmadığı belirtilmiştir.

Menteş davasında, ayrıntılı araştırma yapılmaksızın savcılıkça iki hafta içinde böyle bir olayın gerçekleşmediği kararının verilmesi eleştirilmiştir.

Aksoy davasında ise, işkence iddiası hakkında Türk makamlarının hukuki veya cezai hiç bir soruşturma açmadıkları, işkence gören kişinin sakatlığı gözle görülebilecek kadar belirgin olduğu halde, Türk hukuk sisteminde soruşturma yapma görevine sahip bulunan savcının, bu sakatlığın nedenlerini ve boyutunu araştırmadığına değinilmiş; Olayda verilen adli tıp raporunda

sadece, “muayene sonucunda darp ve cebir izine rastlanmadığı”nın yazılmış olması eleştirilmiştir.

Aydın davasında, ilgili makamlarca, işkence yapıp yapılmadığı ve şikayetçinin tecavüze uğrayıp uğramadığının belirlenmesi konularında son derece yetersiz soruşturma yapıldığına işaret edilmektedir. Mahkemeye göre, savcı tanık dinlememiş, aile üyelerinin, iddia edildiği üzere jandarma karakolunda tutulup tutulmadığını araştırmamış, sadece jandarma görevlilerinin “Aydın ailesinin gözaltına alınmadığı” beyanı ile yetinmiştir. Öte yandan, savcı tarafından yapılması emredilen tıbbi muayene, olayın ciddiyetinin gerektirdiği biçimde, dürüstçe yapılmamıştır. Muayene tecavüzü belirleme amaçlı değil, bekaretin kaybedilip edilmediğinin belirlenmesine yönelik olmuştur. Şikayetçinin, tecavüz kurbanlarının gösterdiği psikolojik davranışlar içerisinde olup olmadığı araştırılmamış, tıp uzmanları tarafından gerekli inceleme yapılmamıştır. Tüm bu tespitler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye aleyhinde kararlar vermesinin gerekçeleri olmuştur.

VI) Dava Dosyalarının İncelenmesi

İnsan Hakları Mahkemesi, birçok olayda, bir suç işlediği izlenimini veren bulgular olduğu halde soruşturma açılmadığı, açılrsa bile etkili bir biçimde yürütülmediği, belgelerin çeşitli soruşturma mercileri arasında dolaşarak zaman içerisinde anlamını yitirdiği gerekçeleriyle Türkiye aleyhine karar vermiştir. Sözgelimi, dosyalarda yer alan raporlarda darp izleri için kullanılan “iki günde iyileşir” “iş ve güçten alkoymaz” gibi ifadeler sanıklar hakkında takipsizlik ya da beraat kararı verilmesi sonucunu doğurmakta, ancak İnsan Hakları Mahkemesinde işkence ve gayriinsanî muamele görüldüğü yolunda değerlendirilmektedir.

Gerçekten, İnsan Hakları Mahkemesine yapılan başvurulara ilişkin dosyaların incelenmesi, soruşturma işlemlerinin son derece yüzeysel ve amaca uygun olmayan biçimde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Adalet Bakanlığı Tetkik Hakimlerinden A. Kaya tarafından bu dosyaların özellikleri şöyle belirtilmektedir:

1) Suçların soruşturulmasında modern teknik ve metotlar kullanılmamaktadır. Genellikle dosyalarda sadece olay tespit tutanakları, arama ve ifade tutanakları bulunmaktadır. Bu işlemler de son derece özensizdir, çelişkili ve birbirini çürüten ifadeler içermektedir.

2) Çelişkili konular tanıklara, tutanak düzenleyenlere açıklattırılmakta, olay yeri krokilerindeki çelişkiler soruşturma makamlarınca giderilmeye çalışılmamaktadır.

3) Hiç bir soruşturma dosyasında parmak izi incelemesi, gen karşılaştırması, kan lekesinin cinsi ve grubunun tespiti işlemi yoktur.

4) Hiç bir dosyada olay yeri fotoğrafı veya ölçekli kroki yoktur. Boş kovanların toplanma yöntemi, mermi çekirdeği araması yapılıp yapılmadığı yazılmamıştır.

5) Hiç bir dosyada boş kovan ve çekirdeklerin olay yeri krokisinde yeri işaretlenmemiş, bunların ayrı torbalara konularak saklanması, elbiselerdeki kurşun giriş deliklerinin incelenmesi işlemleri yapılmamıştır.

6) Dosyalardaki otopsi ve ölü muayene tutanakları usulüne uygun değildir. Otopsi yapan hekimlerin yeterli deneyim ve bilgiden yoksun oldukları hemen anlaşılmaktadır.

7) Yeterli otopsi yapamamanın eksikliği örneğin renkli fotoğraf çekilerek giderilmemektedir.

8) Otopsi veya ölü muayene tutanaklarında incelemenin başlama saati, ölü morluğu ve katılığının oluşup oluşmadığı, cesedin bulunduğu yer ve konumu, çevre koşulları üzerindeki elbiselerin tarifi, cesetteki yaraların uzak, yakın veya bitişik atış sonucu mu olduğu konuları yazılmamaktadır.

9) Adli raporlar genellikle ayrıntı içermemekte, “vücudunda darp ve cebir asarına rastlanmadı” biçiminde genel ifadelerle yetinilmektedir.

10) Savcılıklardan adli tabipliklere yazılan müzekkerelerde ne için muayene istendiği ve olayın özeti yer almamaktadır.

11) Terörle mücadele kapsamındaki çatışmalarda silah kullanan güvenlik görevlisinin, mevzuata uygun hareket edip etmediği araştırılmamaktadır.

VII) Sonuç

Buraya kadar anlatılanlardan çıkan sonuç şudur: Soruşturmaların disiplinli ve ayrıntılı bir biçimde yapılması sağlanmadığı sürece Türkiye’de insan hakları ihlallerini en aza indirmek mümkün olmayacaktır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye aleyhindeki kararlarında sürekli savcıların gerekli incelemeyi yapmadıkları, delil toplamadıkları, adli tıp raporlarının yeterli olmadığı tekrarlanmaktadır. Kararlarda sık sık vurgulanan konu, terörle mücadele ederken de insan haklarına saygılı olmak gerektiğidir.

İnsan hakları ideale yaklaşmak, ihlalleri önlemek için soruşturma sisteminizin yenilenmesi ve insan haklarını ihlal edenlerin bağışlanmayıp mutlaka yargılanması gerekmektedir.

Adli makamlar işkence olaylarının üzerine gitmeli, kayıtsız kalmamalı, gerekli araştırmayı yapmalıdır. Soruşturma işlemlerini yürütme yöntemi

yeniden yapılandırılmalı, örneğin İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalının 162 soruluk suç analiz formu Türkiye genelinde kullanılmalıdır. Bilirkişi konumunda olan adli tabipler tarafsız ve objektif raporlar vermeli, bunun için gerekli bilgi ve deneyimi kazanmaları sağlanmalıdır. 1 Ekim 1998 tarihli “Yakalama, Gözaltına Alma ve İfade Alma Yönetmeliği”nin öngördüğü personel eğitimi (m.29) bir an önce gerçekleştirilmelidir.

Kuşkusuz bazı olaylarda, soruşturma işlemleri yeteri kadar özenli yapılırsa da failleri belirlemek mümkün olmayacaktır. Bu nedenle, mağdurun korunmasını, zararının en süratli biçimde tazminini devletin üstleneceği bir sistem oluşturulmalıdır.

Türkiye'nin saygınlığının azalmaması için insan hakları ihlallerini gizlemek doğru bir yöntem değildir. Önemli olan, ülkede gerçekten insan haklarının ihlal edilmemesini sağlamaktır. Bu amaçla suçluları cezalandırmak kadar, insan hak ve özgürlükleri kavramlarını toplumun hukuk bilincine yerleştirmek için de çaba gösterilmelidir. Bu bilince sahip olunduğu zaman, insan hak ve özgürlüklerine ilişkin yazılı hukuk kuralları da daha etkili biçimde uygulanabilecektir. Unutulmamalıdır ki, ceza muhakemesinin amacı maddi gerçeğin her ne pahasına olursa olsun değil, sadece insan onuruna ve hukuka saygılı biçimde ortaya çıkarılmasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Artuk, E., “Ceza Hukukunda Soruşturmacının Yasadışı Davranışlarının Yaptırımı”, *Argumentum* 2 (Eylül 1990), 1-6.
- Akıllıoğlu, T., “İşkencenin, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı, Zalimce Davranışların ve Cezaların Önlenmesi”, *İnsan Hakları Yıllığı*, X-XI (1988-89), 17-64.
- Bayraktar, K., “İşkenceyi Önlemenin Yolları”, Bülent Davran'a Armağan, İstanbul 1998, 185-190,
- Batum, S., *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye*, İstanbul 1996.
- Demirbaş, T., *Türk Ceza Hukukunda İşkence Suçu*, Ankara 1992.
- Dönmezer, S., “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi, Dünyadaki ve Türkiye'deki Durumu”, *İnsan Hakları ve Yargı Sorunlar ve Çözümler* 14-15 Mayıs 1998 Antalya Semineri, Ankara 1998, 21-30.
- Frowein/Peukert *Europäische Menschenrechtskonvention*, EMRK Kommentar, Keehl Strasburg Arlington 1996.

- Gemalmaz, M.S., *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, İstanbul 1997.
- Gölcüklü/Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Ankara 1994.
- Kaya, A., “Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Mahkemesiyle İlgili Çalışmalarda Karşılaşılan Güçlükler”, *İnsan Hakları ve Yargı Sorunlar ve Çözümler 14-15 1998 Antalya Semineri*, Ankara 1998, 88-109.
- Korkusuz ,M.R., *Uluslararası Belgelerde ve Türk Anayasası’nda Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul 1998.
- Kunter/Yenisey, *Muhakeme Hukuku Dahı olarak Ceza Muhakemesi*, İstanbul 1998.
- Nuhoglu, A., “İşkence Yasağı ve İşkence Suçu”, Prof.Dr. Sahir Erman’a Armağan, İstanbul 1999, 527 vd.
- Özgen, E., “İşkence ve İnsanlık Dışı Davranışlara Karşı Birleşmiş Milletler Andlaşması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi 2 (1988)*, 208-233.
- Tanör, B., *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, İstanbul 1994.
- Tezcan, D., “Türkiye Hakkında Yapılan Kişisel Başvuruların Mahiyeti ve İrdelenmesi”, *İnsan Hakları ve Yargı Sorunlar ve Çözümler 14-15 Mayıs 1998 Antalya Semineri*, Ankara 1998, 54-87.
- Ünal, Ş., “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Akdivar ve Diğerleri/Türkiye Olayına İlişkin 16 Aralık 1996 Tarihli Kararı”, *Yargıtay Dergisi XXIII, 1-2 Ocak-Nisan 1997*), 203-212.
- Ünal, Ş., “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Aksoy / Türkiye Davasına İlişkin 18 Aralık 1996 Tarihli Kararı”, *Yargıtay Dergisi XXIII, 3 (Temmuz 1997)*, 372-384.
- Ünal, Ş., “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Aydın / Türkiye Davasına İlişkin 25 Eylül 1997 Tarihli Kararı”, *Yargıtay Dergisi XXIV, 1-2 (Ocak-Nisan 1998)*, 209-212.
- Yıldırım, K., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İle Divan Kararlarının Hukuksal Niteliği ve Taraf Devletlerde Uygulanması*, İstanbul 1997.

